Եւ երբ կը յայտնենք մեր հիացմունքը կատարուած գործի մը վրայ եւ անոր Ազգին տուած բարիքները կը թուենք, չենք կրնար աչքէ հեռացնել այն երկու դիւցազները, որոնք խորհուրդն ունեցան թարգմանելու զայն եւ իր ղալս հանելին անմրցելի քաջութեամբ: Երկու «հատասարեալք» էին անոնք՝ Սահակ եւ Մաշտոց, երկուքն ալ զարգացած հելլենական դպրութեամբ, երկուքն ալ ծնունդ սակայն հայ հողին, ուր չկար տակաւին հայ դպրութիւն: Իրենք եղան առաջինները, որոնք հայերէն նշանագիրներ ստեղծեցին, իրենք եղան առաջին աշակերտները այդ նորագիւտ նագիրներուն, եւ առաջին հեղինակները նորակիզբն դպրութեան, եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ ինկած էր Երկիրը օտար լուծին տակ: Կը տեսնէ զմեզ այս երեւոյթը խորհրդածութեանց անձնատուր ըլլալ եւ ակամայ ուղղել հարցումներ:

Ինչո՞ւ արշակունի վտառապանծ արքաները անհոգացած էին Մեծ Հայաստանի մեծ ժողովուրդին պարզեւել սեպհական նշանագիրներ եւ այսպէս դանիկա բարբարոս ժողովուրդներու ցրկէն քաղաքակրթութեան ասպարէզը մտնել: Ինչո՞ւ առաջին հայրապետները, որոնք քրիստոնէութեան քարոզիչներն եղան, արեւմտեան քաղաքակրթութեան առաջին ռահվիրաներն ի Հայս, չերբեմն իրենց հետ գիրն ու գրականութիւնը՝ անկելու զայն հայ հողին վրայ: Ինչո՞ւ անուոյթ դանուեցան մեր նախնիք գրացի յոյն եւ ասորի աշխարհներէն ներածելու հայրենիք գրականութեան բարիքը: Եւ վերջապէս Ներսէս Մեծ եւ ուրիշ շատեր, որոնք տառ էին հելլենական կրթութիւն, չերբեմն իրենց հետ գիտութեան կայծը, հրդեհելու գիտութեան սիրով Հայաստան երկիրը:

Ամենայն ինչ դիւրին էր այն դարերուն, երբ ունկէր երկիրը իր անկախութիւնը սեպհական թագաւորներու տակ եւ եկեղեցին անձուկ պահերի մէջ էր կեսարիայի եւ եգեսիայի հետ:

Անբացատրելի է այս անտարբերութիւնը, եթէ չուզենք չքմեղել ժամանակը՝ վերագրելով զայն երկրին քաղաքական պայմաններուն, երբ բովանդակ աշխարհը տոհմուած էր երկու ճակատի վրայ դէն ի դէմ պահպանել տահմանները. եւ եկեղեցին զբաղած էր կազմակերպչական հոգերով:

Շատ ուշ եկաւ հայը ինքնագիտակցութեան: Երբ կորնթոսցւոց էր Հայաստան իր միանականութիւնը (385) եւ զգալի էր օտարին լուծը հայ ժողովուրդին վրայ, տեսան աչքերը, թէ առանց դպրութեան է Ազգը:

Մաշտոց վարդապետի կ'ինկայ Ազգը ինքնագիտակցութեան բերելու պատիւը: Սա հելլենական դպրութեամբ զարդացած, գինուորական ասպարէզի վրայ ընթացած, կ'ելլէ հրապարակ մի անձնուրոյն սքեմի տակ քարոզելու աւետարանական վարդապետութիւնը երկրին ծայրագաւառներու մէջ, որոնք կենդրոնէն հեռու եւ Պարսից դրացիութեան մէջ, ամենէն աւելի կը կարօտէին Աւետարանի լոյսին: Բայց «վայրենամիտ եւ գազանաբարոյ» մարդկան հելլենական ճարտարախօսութեամբ նրբօրէն բացատրուած քրիստոնէական վարդապետութիւնը դժուարահաս կ'ըլլայ: Անդրադէտ ժողովուրդը սաղմոսերգութեան ընտանեցնել՝ անհնարին: Կը զգայ Մաշտոց առաջին անգամ, թէ անդրադէտ է ժողովուրդը եւ կը հոգայ գարման տանիլ նախ անդրագիտութեան եւ ապա մերձենալ աւետարանութեամբ: Այսպէս նշանագիրներ հնարելու եւ ազգային դրականութեան հիմը դնելու խորհուրդն իր ազգին ունեցաւ քարոզչական ասպարէզի վրայ. եւ իր կարգին դրականութիւնն ի սպաս դրուեցաւ Աւետարանի վարդապետութեան ծառայման: Առաջին հայ գիրքը, գրուած նորագիւտ հայկական նշանագիրներով Աստուածաշունչ Մատեանն եղաւ՝ Հին եւ Նոր կտակարանի մասերով, որուն յաջորդեցին Ս. Հարց մեկնողական եւ ճառական գրութիւնները: Զթարգմանուեցան հելլէն գրականութեան գլուխ գործոցներն, ոչ ալ Արիստոտելի եւ Պղատոնի փիլիսոփայական հատորները: Հայ ժողովրդեան կրօնի ուսմամբ եւ հրահանգներով թեքուած պաշտօնեաներ պէտք էին եւ եկեղեցին կը կարօտէր իր պաշտամունքները հայերէն լեզուով մատակարարելու:

Քրիստոնէական կրօնի մէջ հաստատհիմն ընելով ժողովուրդը պիտի կանգնուէր թումբ մազդեզական վարդապետութեան դէմ. եկեղեցւոյն հայերէնախօս բարբառել տալով պիտի մերժուէին անկէ յոյն եւ ասորի ազդեցութիւնները. պիտի ստանար եկեղեցին ազգային նկարագիրը: Եւ Վարդանանց պատերազմը (451) ցոյց տուաւ թէ Մաշտոց չէր սխալած իր հաշուին մէջ:

Եթէ այս գրական չարժման գլուխը Մաշտոց կը նկատենք, պիտի ըսենք միանգամայն թէ իրմէ ոչինչ նուազ արդիւնաւոր եղաւ այս

կէտի մէջ Սահակ, որ իբրեւ հովուապետ ամէն դիւրութիւն ընծայից վարդապետին, քաջալերեց եւ եղաւ նոյն իսկ անոր եռանդուն աշխատակիցը: Առանց Սահակի աջակցութեան Մաշտոց ոչինչ կարող էր ընել: Յաթեան ոչինչ կարող էր ընել Մաշտոց: Յաջողութիւնները, զորոնք ունեցաւ Մաշտոց, պիտի չժպտէին իրեն, եթէ Զաւէնի կամ Շապիտի չժպտէին իրեն, եթէ Զաւէնի կամ Շապհակի եւ կամ Ասպուրակէսի օրով ձեռք զարնէր գործի:

Բայց նաեւ Սահակ եւ Մաշտոց պիտի չյաջողէին, եթէ պակսէր անոնց վստահացուցէ, Արշակունի տան այս լուսամիտ, ազգասէր եւ ուսումնասէր թագաւորին նպաստաւորութիւնը: Անիկա հաւասար սիրով վարեցաւ առաջարկուած խորհուրդին եւ բանիւ եւ գործով նպաստամատոյց հանդիսացաւ ձեռնարկութեան յաջողութեան:

Վստահացուց, Սահակ եւ Մաշտոց, այս երկորդութիւնը, իւ միասին գրին հայ գրականութեան հիմը եւ բարձրացուցին հայ մշակոյթի հոյակապ կառուցուածքը: Նախանձական էր այս երեքին զուզադիպումը բազմազանդ գործուն, երբ կը գործերը վերջ տալու հայկական թագաւորութեան եւ վճռել հայութեան ճակատագիրը:

Եթէ Մաշտոց գրականութիւնը աեսանական քարոզութեան օժանդակիչ մէջոց նկատեց, Սահակ տեսաւ անոր մէջ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան ամրացման նեցուկը եւ Վստահացուց՝ ազգային ինքնապաշտպանութեան անխորտակելի դէնքը: Ոչ թագաւորը մէջոց խնայեց եւ ոչ Սահակ եւ Մաշտոց աշխատութենէ վախան գրականութիւնը տարածելու համար: Բացուեցան դպրոցներ մատաղ սերունդին համար. նաեւ նախարարներու երեսանասարդ որեարին, նոյն իսկ բանակին սուսուցաւ գրականութեան ուսումը:

Սկիզբ առաւ գրականութիւնը, ծաղկեցաւ արագընթաց եւ աճեցաւ եւ հասաւ դասական բարձրութեան: Ասորի եւ յոյն Հարց լաւագոյն գործերը հայերէն թարգմանութեամբ փոխադրուեցան Հայաստան եւ կարճ ժամանակի մէջ ան էր եղաւ երկիրը ճոխ մատենադրութեան:

«Ոչ իբրեւ յարգի բոց մը չողաց անցաւ Ե. դարուն սկիզբները երկու հոգեւոր արանց — Սահակայ եւ Մաշտոցի — գործունէութիւնը: Թէր խոստ մը կզերի ինաց անոնցմէ՝ որն որ հաւատարութեամբ, աստուածպաշտութեամբ եւ աստուածային ուսմամբ պնդակազմ՝ բոլոր երկիրը Քրիստոսի մէկ բանակի փոխեց՝ տէրութեան մը դէմ ընդդէմ, որուն առջեւ կը տատամսէր նոյն իսկ Հռոմէական պետութիւնը»[2]:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ 380—450 ԹՐՔԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

(ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

Մեր ծրագիրն է յայտրդ էջերու մէջ քննութեան առնել Հայաստանի քաղաքական հանգամանքները 380—450 տարիներուն եւ տալ Ս. Սահակի եւ Ս. Մաշտոցի կեանքի եւ գործունէութեան պատկերը: Կարեւոր կը համարինք կանխել եւ համառօտ տեսութեամբ այս չրջանի հարազատ եւ անհարազատ աղբիւրները թուել: Կան աղբիւրներ, որոնք առ հասարակ չեն չահագործուած եւ կան աղբիւրներ, զորոնք ստիպուած ենք անհարատագոյն, նաեւ կեղծ նչուակել, ուսումի եւ անպէտ Դ. եւ Ե. դարու պատմաքննական ուսումնասիրութեան համար:

1. ԿՈՐԻՒՆ

Կորիւն Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներէն էր: 436ին ուղարկուած է Ղեւոնդ Վանանդեցւոյ հետ Կ. Պոլիս, յանձնելու Պրոկղ Հայրապետին Հայոց պատասխանը: Վերադարձաւ հետեւորդն նոյն տարին Եղնիկի եւ Ղեւոնդի հետ: Մաշտոցի վախճանէն չորս տարի եռքը կը յանձնարարուի իրեն Յովսէփ կաթողիկոսական աեղապահէն գրել Վարդապետին վարքը, զոր ի գլուխ կը հանէ իբր 443ին, յետոյ իր անձնական յիշողութիւններու եւ երիցած աշակերտներու վկայութեանց վրայ: Սառազախօս է Կորիւն. գրի առած է իր հետաքրքրութիւնները բարեխղճօրէն: Ժամանակագրութեան համար թէեւ պատմութեան ընթացքին չէ առած ճշգրիտ կռուաններ, բայց ժամանակագրական ընդհանուր պատկերը, գեհեղած գործին վերջը, կը ներկայացնէ Մաշտոցի գործունէութեան կարեւորագոյն հանգրուանները:

[2] Հ. Ե. Գաթըճեան, Սրբազան Պատարագամատոյց, էջ 217:

© National Library of Armenia

Ցաւէ, որ կենսագիրը տալով իւր ըրուածքին վարքագրական նկարագիրը, կամ հաբեւանցի եւ կամ բոլորովին լռութեամբ անցած է Մաշտոցի, Սահակի եւ ժամանակակից քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան հայոց մասնական դէպքերու վրայէն: Բայց եւ այնպէս չնորհակալութիւն կը պարտինք կոչիւնի, որ իւր աքանչելի ըրչով աւանդած է մեզի հայ մշակոյթի պատմութեան ոսկեդէն դարու եւ ականատուր անձնաւորութեանց մասին այնքան թանկարժէք տեղեկութիւններ: Ինքը մէկ հատիկ աղբիւրն է այս չրջանի պատմութեան, արժանահաւատ եւ վստահելի:

Մաշտոց վարդապետի այս վարքը դժբախտաբար ենթարկուած է յընթացս դարերու բազմադիմի աղաւաղումներու: Այժմեան բնագիրը կը կարօտի ճեռագրական մանր համեմատութիւններու, նաեւ բանասիրական սրբագրութիւններու: Նորայր Բիւզանդացի, Ցնորքեան եւ այլք առաջարկած են կարգ մը սրբագրութիւններ, ընդունելի եւ անընդունելի: Մեր յառաջբերած հատուածներու մէջ, ուր աչքի առաջ ունինք Կորիւնի 1894ի հրատարակութիւնը, կատարած ենք բազմաթիւ կարեւոր եւ անկարեւոր ուղղումներ, նաեւ յաւելուածներ· ասոնցմէ ոմանք կարող են նաեւ ուրիշներէ առաջարկուած ըլլալ, նոյնաձեւ եւ կամ այլակերպ· չուզեցինք մանր պերպուտիներով սրբագրութեանցս առաջնութիւնն կամ յետնութիւնը վերհանել կամ վիճաբանական խնդրոց միջամուխ ըլլալ, բայց եթէ կարեւոր կէտերու մէջ:

Բացի բնագրին աղաւաղումէն Կորեան պատմութեան մէջ տեղի ունեցած է նաեւ թղթերու տեղափոխութիւն: Կ'առաջարկեմ կարդալ·

էջ 24, տ· 1 վարէն. «դասուք վանականաց ընոյր»· կը շարունակուի էջ 30, տ· 16· «եւ ապա յետ այնորիկ» մինչեւ էջ 32, տ· 5 «դիմեալ ի կողմանն <Սիւնեաց>»· կը շարունակուի էջ 25, տ· 1 «յորում ժամանակի» մինչեւ էջ 26, տ· 28 «աշխարհին Վրաց (տպ· Հայոց), զուարթացուցանել, նորոգել եւ հաստատել: Կը շարունակուի էջ 32, տ· 5 «առ որով ժամանակաւ Արծիւք» մինչեւ էջ 32, տ· 22 «զպարգեւացն Աստուծոյ»: Կը շարունակուի էջ 26, տ· 29 «Եւ յորժամ այնպէս» մինչեւ էջ 30, տ· 15 «վասն հոգեւոր անճուկն սիրելոյ»: Կը շարունակուի էջ 32, տ· 23 «Ձետ այնորիկ ուշ եղեալ» եւն:

Այս կարգն ունի ճշդիւ Համառօտ կորիւնը:

էջ 17, տ· 19—27 վոխադրելի յէջն 21, տ· 24:

Կորիւն կը գրէ, թէ Վռամշապուհ Ե· տարին Դանիէլեան նշանագիրք ի Հայս կը բերուին: «Իսկ արքայն հանդերձ միաբան<ութեամբ> սրբովն Սահակաւ եւ Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հարեւէն, ուրախ լինէին»: Ապա կը յաւելու (17, տ· 19—27)·

«Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն գյանկարծագիւտն՝ խնդրէին հայցէին եւս յարբայէ մանկունս մատաղս, որոց (տպ· որով) զնշանագիրսն <ուսուցանել> մարթեսցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր <թագաւորն> ամենայն ուրեք նովին կրթել· որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր· եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր եւ նովին նշանագրովք տաճէր»:

«Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս եւ զկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թարգեալք եւ յարուցեալք դիպեցան» (17—18):

Այս հատուածը Ղ· Փարպեցի, Ա·, 15—16 ունի·

«Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ եւ երանելեաւն Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հարէն՝ ուրախ լինէին: Եւ այսպէս դիպեալ պիտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր ելանելին Մաշտոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, զիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարդադրութեան գրենոյն եւ հեգենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս եւ այլ արս բանիբունս եւ մտացիս...: Որոց օգնելով զօրէր երանելին Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուիայսն ըստ կարգման սիւղոբայիցն Ճունաց... կարգեալ այնուհետեւ... զպիր գրենոյն հայերէնի... ցանկային կարգել դպրոցս եւ ուսուցանել բազմութիւն մանկտւոյ...»:

Մ· Խորենացի (Գ· 52) Զդանիէլեան նշանագիրսն «հկեալ եառն ցմէծն Սահակ եւ Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, եւ թեւառնելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք սապտ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հաղնելոցարար, մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ»:

Համառօտ կորիւնն ունի· Մաշտոց Դանիէլեան նշանագիրներուն ծանօթանալէ եաքը (ի Միջագետս!) «Եւ յետ բազում աշխատութեանց եւ քննութեանց եւ ուսմանց՝ անշահ ճնացեալ· զի ոչ բերէր զբառս եւ զրանս ալփափետացն ըստ հայերէն լեզուիս» (էջ 18):

Այս համեմատութիւններէն կը տեսնուի թէ կորիւնի Բ· հատուածը չէր ճանչնար կեղծ Ղազար Փարպեցի Ը· դարու ա· քառորդին, դիմամաբ կամ ոչ, յայտնի չէ: Բայց կարդացած է զայն այժմեան դասաւորութեամբ Մ· Խորենացի Թ· դարու ա· քառորդին: Համառօտ կորիւն հոս Մ· Խորենացւոյ ազդեցութեան տակ է:

Նախնարար, սակայն, չէր կրնար այս հատուածը այժմեան տեղւոյն վերաբերած ըլլալ· տրամաբանօրէն դատելով չունի այն ներքին կապակցութիւն ա· եւ գ· հատուածներու հետ:

ա· Անհնարին է ժամանակագրօրէն· վասն զի Դանիէլեան նշանագիրները կը բերուին ի Հայս Վռամշապհոյ Ե· տարւոյն· իսկ Մաշտոց անունց անրաւականութիւնը տեսնելով նոյն թագաւորի Ե· տարւոյն կը մեկնի Միջագետք: Ուստի չկայ երկու տարւան փորձի ժամանակ:

բ· Կ'ըսուի թէ առջի բերան արդէն կ'իմացուի թէ «չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս»· եւ սակայն կը հաւաքուին մատաղ մանկունք եւ անոնցմէ «բազումք» կը տեղեկանան, այն է՝ կը սորվին այդ նշանագիրները·

գ· այնպէս որ հրաման կու տայ թագաւորը «ամենայն ուրեք նովին կրթել»· այս անբաւակո՞ն նշանագիրներով:

դ· Մաշտոց «ամս երկու» կ'ուսուցանէ այս նշանագիրները եւ ապա կ'ըսուի թէ ասոնք «բաւական չեն», այսքան երկա՞ր տարին չարչարեց «դաժանարար» ուսուցիչը իւր մատաղ սաներու ուղեղը: Մի՛թ ազելի պիտի ըլլար նոյնպէս, եթէ այս անպէտ գրերը սորվեցնելով «յաստիճան վարդապետութեան գեղեցիկ հասանէր» Մաշտոց:

ե· Այս անպատեհութիւնը պիտի չբուժէր եթէ «ամս երկու» (Խոր· «ամս սահման») կարդալ «ամիս երկու» նովին կրթէին մանկունք:

Այս անպատեհութիւնը ինքն իրեն պիտի բարձուէր հրապարակէն, եթէ հատուածս դանէր Կորիւնի գրուածքին մէջ իր պատշաճ տեղը, այն է էջ 21, տող 24, իբրեւ չարունակութիւն պարբերութեանս որ թերակատար է արդէն· «Ցայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ (եւ, հասա՞լ) ի թագաւորէն սկիզբն առնելոյ <գրոց հայերէն լեզուի>: (էջ 17, տ· 19—27) Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն — նովին նշանագրովք տանէր»:

Այսպէս ալ կարդացած է Համառօտ կորիւն, երբ յարատեւով ընդարձակի 21, տ· 20—22 «բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք հոգեւորօք եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն գառնային...» պարբերութիւնը՝ կը գրէ· «եւ գոհութիւն եւ փառս առենեցուն արարչին մատուցանէին զնորոգատուր պարգեւացն որ առաւ նոցա ի վերուստ: Եւ ժողովեալ մանկունս ուշեղս եւ քաջուսմունս, փափկաճայնս եւ յերկարագիս եւ գպրոցս կարգեալ յամենայն գաւառս եւ ի գեղս հրամանաւ սուրբ հայրապետին եւ թագաւորին, ուսոյց զընաւ Հայրապետին եւ թագաւորին, ուսոյց զընաւ ամենայն աշխարհս Հայոց» (էջ 21)· համմտ· եւ փարպ· 16 եւ 17 «կարգեալ··· գիր գրեւ նոյն··· ցանկային կարգել գպրոցս եւ ուսուցանել բազմութիւն մանկտւոյ», «կարգեցան վազվազակի յայնմհետէ գպրոցք հօտին ուսմանց»:

էջ 21, տ· 24—22, տ· 2 «զխուժադուժ կղզմանն — զերծանել», կ'երեւայ թէ այլուստ մոլորած եկած է հոս· թերեւս պատշաճի էջ 24· տ· 17/18, իբր չարունակութիւն «դասս սրբոց վանականաց» նախադասութեան: Ցաւրդոց վանականաց» նախադասութեան: Ցաւ մենայն դէպս իր տեղը չէ այս հատուածը:

2· ԱՐՔԱՅԱՅԱՆԿ

Սերիոս իւր Պատմութեան Ներածութեան մէջ զեեղած է եառնուն եւ քառանուն Արքայական մը Հայոց, Պարսից եւ Հռովմայեցւոց ինքնակարներու, ժամանակագրական հաստատութեամբ: Այս Արքայականը, որ այժմդրութեամբ: Այս Արքայականը, որ այժմ մեան խմբագրութեան մէջ միաչար պատկերի մէջ ներկայացուած է արքայից խառնակ զուգադրութեամբ եւ այս պատճառաւ ալ արհամարհուած է բանասէրներէն եւ իբրեւ անպէտ ցանկ մը անուշադրութեան առնուած, նախնարար քառասիւն կանոններու մէջ զետեղուած էր, թագաւորներու յաջորդութեանց ճշդիւթ ժամանակագրութեամբ: Մեզ յաջողեցաւ այս կանոնները Սերիոսի քով պահուած ըեկորներու վրայէն վերակազմել: Ուրիչ տեղեկութիւններ ալ կրնանք ամբողջին հրատարակել եւ ժամանակի թողլով ամբողջին հրատարակութիւնը մանրամասն բացատրութեամբ, այս տեղ նկատի կ'առնենք Արքայացանկին 380—409 տարիները միայն: Արքայացանկս յօրինուած է իբր 415ին, այն է վռամշապուհի մահէն եաքը եւ Արտաշէսի գահակալութենէն յառաջ:

3· ԵԶՆԿԱՑ ԵՐԻՑՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԿԱՐԳԱՑ

Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Հայերէն Ձեռագրաց թ· 112, թղ· 291ա—292ա (յամէ 1254) ի վերջ Ագաթանգեղեայ Պատմութեան կը ներկայացնէ գրուածք մը, որ հետեւեալ խորագիրը կը կրէ· «Նկարագիր

© National Library of Armenia

կարգաց <ի> բանից եղնկանն երկիցս, թէ ուսա՞ծ էին կամ ո՞րպէս գիարդ յայտորդութիւնք թագաւորացն <ի> Տրդատայ եւ քահանայապետիցն՝ ի սրբոյն Գրիգորէ, որ կացին մինչեւ առ մեզ· վարուցն վոքր ի շատէ դրոշմեալ վասն գիտութեան ի վերայ հատանելոյ»: Հրատարակուած է Ա.·Տէր–Մկրտչեանէ Սամուէլ Անեցւոյ Ժամանակագրութեան Ծանօթութիւններու մէջ, Վաղարշապատ 1893, էջ 266—268:

Գրուածքիս Ա· Մասը յօրինուած եղնիկ երէցի գրչէն իբր 436ին, Արտաչէսի թագաւորի մահէն ետքը, այժմ աղաւաղուած կերպարանքի մէջ պահուած է մեզի, մխաչար գրութեամբ: Սկզբնաբար գրուած էր երկսիւն կանոններու մէջ, ժամանակագրական համաձգրութեամբ: Տեղս չի ներեր մեզի մէջառնել գրուածքիս մանրակրկիտ քննութեան մէջ· մեր քննութեան արդիւնքը կը վերապահենք հրատարակել ուրիշ առթիւ:

Գրուածքս աչքի առաջ ունեցած են Diegesisի անանուն հեղինակն եւ Մ. Խորենացի:

4· ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՈՑ Ա. ԴՐՈՒԱԳԻ ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԻԶԸ

Ե·դարու Ա·կէսի պատկերը, զոր կը գծէ Ղ· Փարպեցի իր Պատմութեան Ա· Դրուագի մէջ, բազմօք կը խոտորի իրականութենէն: Մանր քննութեան ենթարկելով Դրուագս, հասայ այն անհաճոյ եզրակացութեան, որ կեղծիք մը թագնուած է հոս Ղ· Փարպեցւոյ անուան տակ: Ամբողջութեամբ — դուրս հանելով մանր հատուածները, որոնք վոխառնուած են Ղ· Փարպեցւոյ Բ· Դրուագէն — կեղծիք է այս Դրուագը, հաւանօրէն Ը· դարու առաջին տասնեակին գրի առնուած, թերեւս Խոսրով քահանայի գրչէն, եթէ նոյն չէ անոր անուամբ յիշուած «Պատմութիւն Ս· Սահակայ» գրուածքին հետ: Նոյն գրչէն է նաեւ Սահակի Տեսիլը:

Ղ· Փարպեցւոյ Ա· Դրուագիս եւ Տեսլեան քննութեան նուիրուած մեր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը կը յուսանք հրատարակել ուրիշ ժամանակ մը:

5. ΔΙΗΓΗΣΙΣ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου μέχρι τοῦ νῦν.

Գրուածքս, որուն հեղինակն անծանօթ է, հրատարակուած է Կոմբեֆիսէն (հմմտ. այժմ Migne, Patr. graeca, t. 132, c. 1237—1258): Հեղինակը Ը· դարու առաջին քառորդէն կ'երեւայ, որ ունեցած է աչքի առաջ Նկարագիր կարգացն եւ Ղ· Փարպեցւոյ Ա· Դրուագը:

6· ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմութիւնը, գրուած Թ· դարու առաջին քառորդին, 380—439 տարիներու համար աչքի առաջ ունեցած է Փ· Բիւզանդեայ Պատմութիւնը, Կորիւնը, Նկարագիր կարգացն եւ Ղ· Փարպեցւոյ Ա· Դրուագը: Ծանօթ է Մ· Խորենացւոյ աղբիւրներէ օգտուելու եղանակը՝ վերլուծում, ընդլայնում եւ կամայական լրացումներ: Իրրեւ պատմական աղբիւր որ եւ է արժէք չի ներկայացներ Մ· Խորենացի: Դժբախտաբար անոր լուծին տակ կը գտնուի դեռ Դ·եւ Ե·դարերու Հայոց պատմութիւնը:

7· ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՑ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՄԵՍՐՈՎԲԱՑ

Պարիսի Ազգային Մատենադարանի Հայերէն Ձեռագրաց Թ· 178, Թղ· 467ա—472ա (ԺԲ· դար), ասկէ՝ Վենետիկի Մխիթ· Մատենադարանի Թ· 231, 20ա (ԺԹ· դար, Ցուցակ, էջ 488), կը բովանդակէ գրուածքս այսպիսի խորագրով· «Ի յիշատակի պատմութեան վարուց երանելւոյ սուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան»: Հրատարակուած Սուիերք Հայկականք ԺԱ· (Վենետիկ 1854), 5—37· տակէ Մեծ Կորեան 1894ի հրատարակութեան ստորին էջերու վրայ:

Գրուածքս համառօտութիւնն է Կորեան վարուց Մաշտոցի, տեղ տեղ պարզուած նաեւ վոխոխուած Մ· Խորենացւոյ ազդեցութեան տակ: Համառօտութիւնս կատարուած է հաւանօրէն ԺԱ· դարուն· եւ ունի արժէք մինչ ընդհանուր ընթերցուածներով, բառական վոխառնուած Կորիւնէն, որոնք կը նպաստեն վերակազմելու բուն Կորեան այժմեան աղճատուած բնագիրը:

Հ· Ն· ԱԿԻՆԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԻ ՔՐՈՆԻԿՈՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (380—450)

ԱՐՇԱԿ Գ· ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ (380—384/85)

Մանուէլ Մամիկոնեան 380ին հալածեց Հայաստանէն Վարազդատ Թագաւորը, Հայաստանէն վարազդատ թագաւորը, Հայոց սպաոեր պաշտպանեալը· ձեռք առաւ Հայոց սպասբանակազմութիւնն· եւ «զամենայն մեծամեծս եւ զնախարարս Հայոց առ ինքն ժողովէր· եւ էր նոցա առաջնորդ եւ գլուխ· եւ վարէր զնոսա իբր իշխանութիւնն· եւ տայր հրաման աշխարհի փոխանակ թագաւորի· եւ ունէր զաշխարհ ի չինութեան»[1]: Թէպէտ կենդրոնացուցած էր իւր ձեռքը երկրին վարչական եւ զինուորական իշխանութիւնը, բայց եւ այնպէս «զկինն Պապայ արքայի՝ զՁաբամանդուխտ տիկինն հանդերձ որդւովք արշակունւովք (Արշակաւ եւ Վաղարշակաւ) առեալ զնոսա ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պահու չորեցուցանէր»[1]:

Թշնամացած էր երկիրը Պարսից հետ· այժմ թշնամացաւ նաեւ Հռոմայեցւոց հետ: Անկարող էր Հայաստան երկու թշնամի պետութեանց մէջ իւր գոյութիւնը պաշտպանել: Հարկադրուեցաւ Մանուէլ Հայաստանեաց պաշտպանութեան դիմել: Արտաչէր Բ· (379—383) ընդ առաջ գալով Հայոց կ'ուղարկէ զՄուրէն մարզպան 10·000 զօրքով «ի թիկունս օգնական եղեալ Մանուէլի եւ պահել զնոսա ի թշնամեաց զամենեցունց»[2]: Պաղատեցաւ երկիրը:

Կատաղած մը, ներչնչուած Մեհրուժան Արծրունւոյ կողմէն, գրգիռ եղաւ Մանուէլի յանկարծօրէն յարձակում գործելու պարսիկ բանակին վրայ եւ սպառսպուռ կոտորելու: Սուրէն արեւը պարգեւ ընդունելով կ'արձակուի Պարսկաստան[2]: Այս միջադէպը կը բանայ պատերազմներու նոր շրջան մը: Մանուէլ կը խորտակէ ամենուրեք պարսկական յարձակումները:

Այժմ Մանուէլ տալով իւր դուստրը Արշակայ եւ բազրատունի ասպետին դուստրը՝ Վաղարշակայ, ի կարին «թագաւորեցոյց զմանուկն Արշակ երկրին Հայոց եւ զվաղարշակ երկրորդ նմին»· «յետ այսորիկ գրեաց հրովարտակ առ թագաւորն Յունաց (Թէոդոս Ա· 379—395) եւ նմա յանձն արար զաշխարհս Հայոց եւ զԱրշակ արքայ»: Իսկ «զտէրութիւն իւր եւ զսպարապետութիւն զօրավարութեանն իւրոյ» փոխանցեց իւր որդւոյն Արտաչէսի, պատուիրելով անոր «հնազանդ հպատակ կալ արքային Արշակայ եւ լինել միամիտ, ջանալ եւ վաստակել եւ տալ պատերազմ փոխանակ աշխարհին Հայոց[3]»: Եւ լինքը, Մանուէլ, կը վախճանի (384):

Եղնիկ երէց[4] այս հնգամեայ շրջանը «օտարակալութիւն» կ'անուանէ· իսկ Արքայարքայութիւնը կը վերագրէ Արշակի թագաւորութեան· «Արշակ եւ Վաղարշակ ամս ե·»: Ա· ամ = Բ· ամ Արտաչէսի (379/80—382/83) եւ Զ· ամ Վաղենտիանոսի Բ· (375—392)· ուստի հինգ տարիները կը մնայ գետեղել 380/81—384/85 տարիներու մէջ:

ԽՈՍՐՈՎ Գ·

Արշակ թագաւոր եւ Արտաչէր Մամիկոնեան բաւական չեզան հզօր բազկով ի հնազանդութեան պահել նախարարական կազմը· «ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհին թագաւորութիւնն[5] Արշակայ»[6]: Այս պատճառաւ ալ «բազում՛ք ի նախարարացն անաի ելին զառեան, զնացին առ թագաւորն Պարսից» Շապուհ Գ· (383/84—388/89) «եւ մանեցին նմա զաշխարհն Հայոց եւ խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի»[6]· այսչին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի»[6]· այսչին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի»[6]· այսչ